

Vertrouwen tussen politiek, wetenschap en burgers in tijden van pandemie

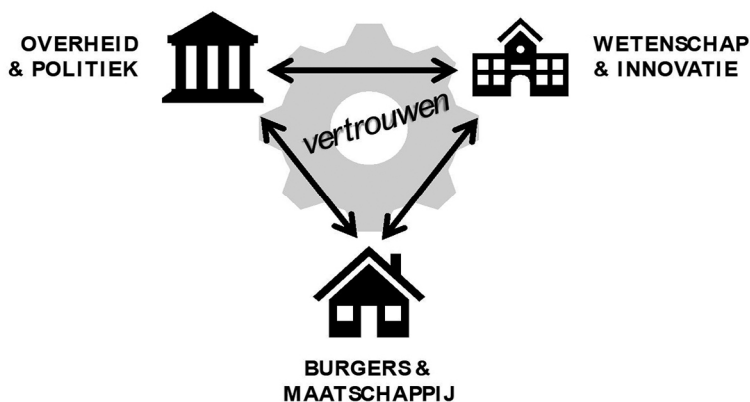
Kevin De Moortelen en Jan Cornelis

De COVID-19-crisis is zo ingrijpend dat ze niemand onberoerd laat. Ieder vindt wel ergens een herkenningspunt dat strookt met eigen ervaring en baseert daarop een opinie om de crisis beter aan te pakken. Nooit is *wetenschap* zo nauw betrokken geweest bij de ondersteuning van *dagelijkse* beleidskeuzes en hun implementatie. Studies^{1,2} tonen aan dat wetenschap onder alle instituties het hoogst scoort in vertrouwen bij de bevolking, dankzij de toenemende verwachting dat ze de complexe problemen verbonden aan globalisering zal oplossen. In ongeziene crisissituaties is de onzekerheid groot bij alle actoren van de vertrouwensdriehoek: politici, wetenschappers, burgers en maatschappij. Vertrouwensrelaties tussen deze drie actoren staan in die onzekerheid centraler dan ooit. Dat wensen we te analyseren in deze bijdrage. Ook in normale omstandigheden wordt vertrouwen bestudeerd maar de resultaten van het onderzoek worden vaak genegeerd of onderschat in de praktijk, wat schrijnend tot uiting komt in crisissituaties. Met vertrouwen als rode draad, bespreken we verscheidene nieuwsitems en opinies gegroepeerd in enkele thema's.

De vertrouwensdriehoek als basis

De vertrouwensdriehoek (fig.1) is een visuele voorstelling afgeleid van het zogenoemde 'triple/quadruple helix'-samenwerkingsmodel tussen verschillende actoren.³ Hierbij werd de keuze gemaakt om 'industrie' niet expliciet weer te geven maar eerder impliciet onder te brengen in 'innovatie' en in 'maatschappij', daar ze, in een ongeziene crisissituatie als deze, een belangrijkere rol moet vervullen in het verwezenlijken van maatschappelijke doelstellingen en innovatie van services, producten, processen en businessmodellen. Vertrouwen in de relaties binnen de driehoek draait rond een bereidheid om zichzelf kwetsbaar op te stellen ten opzichte van de acties van anderen zonder mogelijkheid om

die acties volledig te controleren.⁴ *Faith is taking the first step even when you don't see the whole staircase.*⁵ Tijdens een pandemie zijn burgers en maatschappelijke actoren afhankelijk van voortschrijdend inzicht waarop overheidsbeslissingen geënt worden omtrent gezondheidsaanbevelingen en beperkingen op socio-economische activiteiten. De overheid moet erop vertrouwen dat de maatregelen die ze neemt opgevolgd worden. Dergelijk vertrouwen vervangt bestraffing en boetes.⁶ Op 7 april 2020 trad het invoeren van boetes voor 'corona-overtreders' in België in voege. Het opleggen daarvan valt of staat met de oordeelkundige toepassing én de rechtsgeldigheid.⁷ Het begrip 'niet-essentiële verplaatsingen' was intuïtief duidelijk maar de buitenproportionele boetes waren moeilijk in regelgeving te vatten. Op 6 mei, nadat het duidelijker werd dat de hospitaalcapaciteit niet zou gesatureerd worden in de piek van de epidemie, erkent de Belgische overheid het vertrouwen in haar burgers en versoepelt de opgelegde maatregelen. Naast bestraffing doet ze een beroep op burgerzin en verantwoordelijkheidsgevoel. Controle uitoefenen wordt moeilijker, zo ook beboeten. De overheid stelt zichzelf kwetsbaar op en een wederzijdse vertrouwensrelatie met de burger wordt nagestreefd.

FIGUUR 1. De vertrouwensdriehoek.

De derde pijler van de vertrouwensdriehoek, namelijk de *wetenschap*, is cruciaal. Hoewel de politiek beslist, is de rol van wetenschap in de *backoffice* duidelijk zichtbaar en spelen wetenschappers een unieke rol in het aanvaardbaar maken van de beslissingen via eigen communicatie. Dat geldt niet enkel voor epidemiologie en virologie, maar ook voor onderwijskunde, psychologie, economie, rechten enzovoort. Wetenschappers worden erkend om hun expertise en onafhankelijkheid los van vooringenomenheid. Op zowat elke persconferentie en in elk interview wordt door politici verwezen naar 'de aanbevelingen van de wetenschappers'. De symbiose tussen politiek en wetenschap, waarbij elk zijn eigen rol moet blijven vervullen, is de enige manier om vertrouwen te wekken, omdat ze op herkenbare wijze de onzekerheden reduceert en aanleiding geeft tot tijdige en aanvaarde besluitvorming. Vertrouwen in crisissituaties opbouwen wordt eenvoudiger als ook in normale omstandigheden de vertrouwensdriehoek structureel ondersteund wordt.

Communicatie binnen de vertrouwensdriehoek

Vertrouwen wordt in grote mate bepaald door hoe communicatie tussen partijen verloopt. De vorm, inhoud en context daarvan zijn essentieel. In de drie pijlers van de vertrouwensdriehoek, worden ze toegepast met uitingen van vastberadenheid, empathie en competentie, wat essentieel is voor de geloofwaardigheid. Hoewel de Nationale Veiligheidsraad de communicaties met de burger en de maatschappelijke actoren met regelmaat handhaaft, is er zware kritiek ontstaan op *inhoud* en *vorm*. Zo werd het duidelijk dat het participatieve karakter van de communicatie onvoldoende was door gebrek aan overleg met belanghebbende gemeenschappen, de zogenaamde *community first approach*.⁸ Een typisch voorbeeld zijn de woonzorgcentra die weinig betrokken werden bij de beslissing om voortaan één bezoeker per bewoner toe te laten. De betrokken gemeenschap reageerde vol ongeloof en adviseerde zelfs om die richtlijn niet op te volgen. Anderzijds werd de gedeeltelijke heropening van de scholen vanaf 15 mei over het algemeen wél positief onthaald dankzij overleg over de grenzen van drie gemeenschappen heen en met de onderwijssector. De rol die organisaties uit 'het maatschappelijk middenveld'⁹ kunnen spelen in dergelijk overleg mag niet worden onderschat. Hoewel het belang ervan soms wankelt¹⁰, zijn ze tijdens de pandemie cruciaal gebleken om de belangen van *alle* leden te vertegenwoordigen en de overgang naar het nieuwe normaal te stroomlijnen.

Het opbouwen van vertrouwen bij burgers gebeurt ook via het ontkrachten van geruchten, het rechtzetten van fouten, het doorvoeren van aanpassingen, en het verantwoorden van contradicties, zeker wanneer maatregelen noodzakelijkerwijs ongezien en voorwaardelijk zijn. Een *mol in de Wetstraat* die adviezen lekt voorafgaand aan persconferenties doet afbreuk aan vertrouwen en geloofwaardigheid. De vertrouwensband tussen het GEES¹¹-adviesorgaan en de politiek komt op die manier onder spanning te staan. Controverses rond de al dan niet gerechtvaardigde vernietiging van mondkmaskers door de FOD Volksgezondheid en het nut ervan spelen mee in de opbouw van *wantrouw*. Schijnbare contradicties, zoals de mogelijkheid om vanaf 11 mei 'toevallig' vrienden te ontmoeten in winkels, maar ze binnenshuis niet te mogen ontvangen, kwamen bij burgers vreemd over, omdat de keuze niet duidelijk gemotiveerd werd. Rechtzetting bleek nodig. Acties, maar ook in-acties, dienen gemotiveerd te worden om vertrouwen te winnen. Bijvoorbeeld, waarom heeft de Nationale Veiligheidsraad op 24 april geen beslissing genomen over het vervolg van de sportcompetities in België?

Er werd veel kritiek geuit op de persconferentie van 24 april, die als té laat, té onduidelijk en té lang werd bestempeld. De verontwaardiging over het gebrek aan (1) vaste tijdstippen voor cruciale toespraken, (2) presentatiecompetenties en (3) empathie in de wijze van communicatie was zo groot dat de inhoud dreigde op de achtergrond te verdwijnen. De boodschap dat de regering het eens was geraakt tussen deelstaten kwam dan weer *wel* oprecht over, maar haar geloofwaardigheid werd later door individuele

commentaren ondermijnd. Hoewel de persconferentie van 6 mei wél volgens het boekje verliep, berokkenden eerdere inconsistenties schade aan het vertrouwen van de burgers.

Door verscheidene wetenschappers, met soms lichtjes verschillende standpunten, *zelf* aan het woord te laten in de media krijgen burgers meer vertrouwen in de besluiten van de politiek.¹² Vanuit politiek standpunt is er nood aan een unieke boodschap naar de bevolking toe. Dat werd terecht onderstreept door eerste minister Wilmès die in de persconferenties veelal alleen het woord nam. Waar wetenschappers zo correct mogelijke informatie verkondigen, kunnen politici meer getemperd of meer besluitvaardig, geruststellend of meer kordaat, en pragmatisch zijn¹³, wat belangrijk is om te voorkomen dat irrationele angst, die zich bijvoorbeeld heeft geuit in hamstergedrag, de bovenhand neemt. Deze symbiose is niet zonder risico: de *over-aanwezigheid* van wetenschappers wordt bijvoorbeeld vaak geïnterpreteerd als artificieel mediageil gedrag. Feit is dat de wisselwerking tussen politiek en wetenschap voorop staat in de bestrijding van de pandemie en broodnodig is voor de ontwikkeling van vertrouwen.

Nog nooit is de wetenschap zo intens betrokken geweest bij de ondersteuning van dergelijke beleidskeuzes en hun implementatie. Normaal verloopt een dergelijke ondersteuning veelal in fasen: het advies wordt gecapteerd in een rapport, voorgesteld, en dan volgt een discussie die al dan niet als justificatie of achtergrond voor beleidsbeslissingen wordt gebruikt. In de huidige crisis verlopen deze drie fasen quasi concurrent en de cycli worden op korte tijd veelvuldig herhaald. Wat zich afspeelt op maatschappelijk vlak is een mooi voorbeeld van *Participatory Action Research*.¹⁴ Hier maakt de onderzoeker deel uit van een fenomeen en bepaalt mede de evolutie ervan. Dat evolutief karakter van de epidemie noodzaakt dat communicatie voorwaardelijk verbonden wordt aan de huidige context en als dusdanig moet opgesteld worden. Zo kan communicatie ook herroepen worden zonder verlies aan geloofwaardigheid. Vooral in de eerste communicaties werd hier zwaar tegen gezondigd: specialisten die reeds aan de alarmbel trokken vooraleer het eerste COVID-19-slachtoffer in België opdook werden als *drama queens* bestempeld. De rol van maskers en van grootschalige testing leek vaak een welles-nietes-spelletje.

Misschien waren we verrast door de expansieschaal en -snelheid van de pandemie, maar ergens verloopt zo'n pandemie volgens een generiek draaiboek afhankelijk van de virus-eigenschappen (cfr. onderwijsprogramma's zoals dit van de transdisciplinaire Master in Disaster Medicine van VUB). Duidelijkere en transparantere informatie moet bijgevolg mogelijk zijn. En dat is meer dan 'de cijfers moeten goed zijn om opgelegde maatregelen te versoepelen' of het poneren van maatregelen zonder hun ware impact te becommentariëren.¹⁵ Welke opties kwamen voort uit de adviezen van de experts? Op basis van welke modellen opteerde men voor een bepaalde optie eerder dan een andere? De *waarom-vraag* wordt vaak te lichtzinnig behandeld, terwijl deze net een draagvlak voor vertrouwen in beslissingen creëert.

Onafgewerkte en onvolkomen wetenschappelijke kennis geeft wetenschappers het recht om zich te corrigeren. Hoewel dit moeilijker is voor politici, zou men dat ook van hen moeten kunnen aanvaarden – mits goede communicatie, argumentatie of burgerparticipatie –, zonder verlies aan vertrouwen, daar snelle besluitvorming gebaseerd is op politieke keuzen en prioriteiten, steunend op die onvolmaakte wetenschap (er zijn natuurlijk notoire uitzonderingen: een voorstel om desinfectiemiddel in te spuiten tegen COVID-19 valt gewoon niet recht te trekken). Behoud van gedeeld vertrouwen is des te moeilijker naarmate de beslissingen gemaakt worden op basis van een categorisatie eerder dan op basis van generieke handelwijzen (bijvoorbeeld eerst het economische en dan pas het sociale, prioritaire openstelling van supermarkten versus de sluiting van kleinhandel, prioritering van bepaalde sporten, leeftijdscategorieën ...)

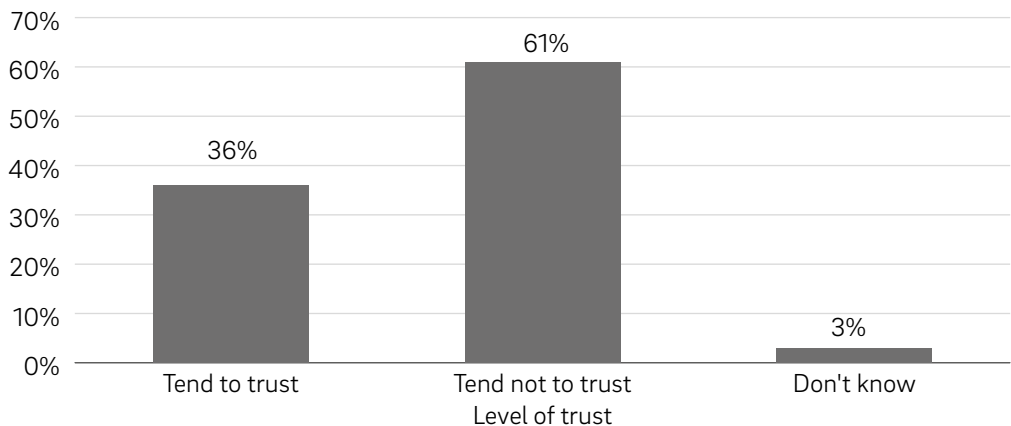
Doelbewuste categorisering versus onbewuste kwetsbaarheid en discriminatie

Zij die het minst hebben, hebben er het meest last van. Het is bekend dat minderheden en de meest kwetsbaren binnen de samenleving het minste vertrouwen hebben in tijden van een pandemie. Het is niet onbegrijpelijk dat de gezinnen met minder middelen bedenkingen hebben bij afstandsonderwijs wanneer apparatuur daarvoor niet voorhanden is. Kwetsbare jongeren kunnen vrezen voor hun toekomst indien de 'coronageneratie' dreigt verloren te gaan. Vandaar dat het noodzakelijk is om via een verscheidenheid aan kanalen verschillende groepen doelgericht te bereiken. Het gevaar voor perceptie van discriminatie kan als gevolg hebben dat deze groepen afhaken en zelfs tegendraads beginnen te ageren. De onzorgvuldige communicatie over hoe oudere generaties langer in lockdown moeten blijven of hoe leeftijd een rol speelt bij het prioriteren van zorgbehandeling schaadt het vertrouwen bij die oudere generatie. De grens tussen discriminatie en categorisatie is dun.

Hoewel categorisering noodzakelijk is bij sommige maatregelen (bijvoorbeeld extra financiële tegemoetkomingen voor de horeca- en event-sector), zijn generische maatregelen gemakkelijker maatschappelijk te aanvaarden (afstand houden, handen ontsmetten, masker dragen ...). Het is echter opvallend dat zoveel maatregelen gebaseerd zijn op categorisering en niet op het respecteren van de generieke maatregelen en de daadwerkelijke voorzorgen die ter plekke geïmplementeerd worden. Zo opteerde de regering ervoor om vanaf 11 mei handelszaken te heropenen. Behalve dan voor bijvoorbeeld massagesalons, kappers, fitnesscentra, marktkramers, en toeristische diensten. Krantenwinkels, nachtwinkels, doe-het-zelfzaken, tuincentra en stoffenwinkels mochten dan weer eerder open. Sommige generische maatregelen daarentegen, zoals de elektronische contact tracing, werden a priori in de ijskast gezet, hoewel ze bijdragen tot transparante tracing *zonder* a priori categorisering en niet per se erg invasief hoeven te zijn.¹⁶

Coherentie van bestuurlijke structuren: voorwaarde voor vertrouwen in de overheid

De samenwerkingen tussen de drie basisactoren in de vertrouwensdriehoek en de relaties die we vandaag aanschouwen zijn in grote mate het resultaat van een bestaande *typisch Belgische* (in)coherentie van bestuurlijke structuren.

FIGUUR 2. *Publiek vertrouwen in de Belgische federale overheid in 2019.*¹⁷

De minderheidsregering Wilmès heeft op 17 maart het vertrouwen gekregen van de Kamer om maatregelen te nemen om de gevolgen van COVID-19 op te vangen op gezondheids- en economisch vlak. Vertrouwen van de burger in de politiek was – voorafgaand aan de crisis – zeer laag (fig. 2). Een minderheidsregering met volmachten flirt met de grenzen van de democratie en daar is de burger niet blind voor. Zelfs met deze crisisregering blijft de burger misnoegd door het politieke steekspel dat zich aan de zijlijn afspeelt.

Politieke agenda's lopen door tijdens de crisis, wat normaal en wenselijk is, maar ze belemmeren een systematische aanpak wanneer de bestuurlijke structuur gebrekkig is: bevoegdheidspakketten zijn niet homogeen en zijn gefragmenteerd over het federale, regionale en communautaire. Homogene bevoegdheidspakketten (gezondheidszorg zou een mooi startpunt zijn), tezamen met een vorm van *federale kieskring*¹⁸ zouden meer garantie bieden voor een effectieve aanpak, én voor een duidelijke (morele) aansprakelijkheid, wat 'verdiend vertrouwen' mogelijk maakt.

Aldus Marc Noppen: 'Met acht ministers voor het bevoegdheidsdomein Volksgezondheid en Welzijn alleen, heeft ons land een acute nood aan een echte staatsman of -vrouw die onze gezondheidszorg met een krachtadig beleid kan hervormen.'¹⁹ Zo'n interne fragmentatie binnen een bevoegdheidsdomein komt op een acute manier naar boven in

crisissituaties waarin samenwerking tussen verschillende bevoegdheidsdomeinen vereist is. Bestuurlijke chaos verhindert volle vertrouwen in ons huidig staatsbestel: de kost is hoog en de efficiëntie laag.

Onze tijdelijke lockdown-levenswijze heeft creativiteit en flexibiliteit geactiveerd bij allen. Naarmate de geleidelijke afbouw van de lockdown vordert, doen overheidsrichtlijnen meer en meer een beroep op het vertrouwen van de burger omdat ze minder controleerbaar worden. Het opgebouwde wederzijds vertrouwen is echter niet onconditioneel en het zal meer bestuurlijke flexibiliteit en structurele innovatie vergen vanwege de overheid om het duurzaam te maken. Vele en diverse innovatieve initiatieven zullen ongetwijfeld blijvend sporen nalaten. Bestaande tendensen naar meer thuiswerk, e-commerce, teleconferentie, virtuele seminars, afstandsonderwijs en -training ... stroken met een streven naar een beter milieu en evenwicht tussen ontspanning en werk. De crisis heeft (1) velen geholpen bij het overwinnen van drempelvrees, (2) *nieuw* inzicht verschaft over voor- en nadelen, (3) besef bijgebracht over hoe en in welke processen ze meerwaarde bijbrengen. In vele sectoren vergt dit ook nieuw overheidsbeleid. Bijvoorbeeld, specifiek voor de gezondheidszorg, worden teleconsultatie en -monitoring onderdeel van het nieuwe normaal. Dat impliceert dat ook de financiering van de ziekenhuizen niet langer alleen mag afhangen van omzet en prestaties, wat meteen ook overconsumptie tegenwerkt en een gezond evenwicht tussen werk en privé bevordert.

De vraag stelt zich in welke mate België zich zal openstellen voor meer bestuurlijke flexibiliteit en een vernieuwd overheidsbeleid. Kunnen we vertrouwen geven aan een nieuw beleid dat zich openstelt voor 'conceptuele verandering'?

Hoe verdoorgedreven digitalisering vertrouwen kan wekken

We belichten even de realiteit van Estonia, een 'digitale natie' (e-Estonia) met een democratisch verkozen bestuur. 'Its government is virtual, borderless, blockchained, and secure.'²⁰ Alle overheidsbevoegdheden en diensten zijn ondergebracht in een geïntegreerde, maar gedecentraliseerde digitale architectuur, zodat globaal crisisbeleid op gelijk welk moment kan ondersteund worden. Net zoals in België, heerst er een sterke innovatiecultuur, gestimuleerd en ondersteund door de overheid. In beide landen is ondernemendheid zeer sterk aanwezig tijdens de crisis.

Substantieel verschillend is de reactiesnelheid en de slimme gezamenlijke aanpak door de overheid, de start-upgemeenschap, de gevestigde bedrijven en de burger, die in Estonia reeds vooraf intens betrokken waren bij e-governance en de digitale economie. Vertrouwen was verankerd in de dagelijkse realiteit van e-Estonia: de overheid zit aan de stuurknuppel en de bedrijfswereld participeert en innoveert. De communicatie over beleidsdomeinen heen is gereguleerd en ondersteund door e-Estonia.

Kort na 1991²¹, de restoratie van de onafhankelijkheid van Estonia los van de Sovjet-Unie, begon het land systematisch een digitale samenleving uit te bouwen, voornamelijk uit kost- en efficiëntiemotiveringen. Het is in tijden van disruptieve verandering dat wat onbespreekbaar is, bespreekbaar wordt. Visionaire beleidsmensen hebben deze opportuniteit benut. Hun initiatief werd door de bevolking gedragen en dat heeft de manier waarop burgers omgaan met de overheid drastisch veranderd. Vandaag zijn meer dan 99 % van de overheidsdiensten beschikbaar als e-services²² en artificiële intelligentie heeft zijn intrede gedaan in de omzetting van data naar informatie en *business intelligence*. Heel wat digitale bouwstenen vinden we ook in België terug, maar hier zijn ze onvoldoende geïntegreerd en hun integratie wordt belemmerd door voorbijgestreefde wetgeving, wat een globale crisisaanpak bemoeilijkt.

Privacy en databeveiliging zijn ook in Estonia een continue bezorgdheid en onderwerp voor debat.²³ Zeker in Estonia (gezien het recente Sovjetverleden) is de overheid er zich van bewust dat de schaal en de aanvaarding van *Digital Estonia* niet kan gebeuren zonder het vertrouwen van de bevolking in het overheidsinformatiesysteem. Transparantie over gebruik van persoonlijke data, controle van elke burger over zijn gegevens, garantie van veiligheid, confidentialiteit in de communicatie tussen burger en de overheid en privacy staan centraal in de uitrol van de digitalisatie. Er heerst vertrouwen dat e-Estonia maximale controle geeft aan de echte eigenaar van de data, namelijk de burger. Dit faciliteert zowel technisch als maatschappelijk de invoer van bijvoorbeeld elektronische tracing. De operationalisering hiervan volgt de geëigende procedure, zodat in tijden van crisis geen extra stemmingmakerij optreedt. 'Estonia's app shall be based on the DP-3T protocol²⁴ developed by leading privacy experts. This approach is in line with the contact tracing API recently developed by Apple and Google, which the Estonian app would seek to integrate with. Fortunately, the approach supported by the API aligns well with our privacy-preserving principles.'²⁵ In België klinkt het even principieel maar heel wat wantrouwiger tegenover de onderliggende technologie: 'Ik ben niet per definitie tegen technologische oplossingen zoals een app, maar we mogen de privacy-issues niet zomaar van tafel vegen. Ik hoor mensen zeggen dat we ons daar in crisistijden niet te veel van moeten aantrekken. Ik weet niet of ze beseffen welke principes daarmee overboord gegooid worden.'²⁶

Tot slot ook nog dit: vertrouwen in een breder plaatje

In tijden van globale crisis zijn overheden de enige entiteiten met voldoende (moreel) gezag die bekwaam zijn om aandacht te mobiliseren en af te dwingen voor alle aspecten van een totaalaanpak. De vraag naar *meer overheid* staat in schril contrast met de hype naar *minder overheid* die in normale omstandigheden domineert. Op het tijdstip van het neerschrijven van deze publicatie, blijft men voor de implementatie van herstelmaatregelen uitkijken naar coördinatie en regelgeving vanuit de overheid.

We hebben in onze bijdrage gefocust op de Belgische situatie. Het is onbetwistbaar dat bij de urgentie om de verspreiding van COVID-19 in te dijken, het eigenbelang van elk land primeerde. De EU was onzichtbaar, en begint nu pas actief te worden in domeinen waar de schaal van individuele lidstaten onvoldoende is (o.a. EU hackathon, platformen voor data uitwisseling, supercomputers voor de ontdekking van medicijnen, simulatie en voorspellingen van pandemieën ...). Het principe van subsidiariteit blijft gelden, crisisbeleid kan in België best verschillend zijn dan in andere landen, maar de afwezigheid van de EU in een mondiale crisis zoals deze doet vragen rijzen over geloofwaardigheid en een herziening van bevoegdheden naargelang de schaal van de problemen.

Het evenwicht tussen het belang gehecht aan het individuele is opgeschoven naar het collectieve, alvast tijdelijk. Toegenomen solidariteit en burgerzin worden door heel wat voorbeelden van concrete gedragwijzigingen geïllustreerd. Maar de Belgische mentaliteit komt dan weer naar boven²⁷ in het misbruik van de financiële overheidsmaatregelen om economische schade te compenseren: spookbedrijven, valse verklaringen, verschuiven van facturatedatums. Is dit een aangeboren uiting van subversiviteit als verzet tegenover de overheid, die in het verleden vaak uitgeoefend werd door bezettingsmachten, een historisch gebrek aan vertrouwen?

Een open vraag, die niet in deze bijdrage behandeld werd is hoe de wereld er zal uitzien na de crisis: dominerend protectionisme, een ander type globalisering, *business-as-usual* of een blijvende social distancing-maatschappij? De vraag naar een sterkere overheid was treffend gedurende de crisis, en leverde het bewijs dat een vrije markt zonder sterke tussenkomst van overheidsregelgeving niet werkt in crisissituaties van een dergelijke schaal. Kunnen we hier ook lessen uittrekken voor het klimaat, de ecologie en meer algemeen de *sustainable development goals* die even (of meer) ingrijpend zijn maar op een iets langere termijn?

Sceptis, cynisme en kritische analyse houden de burger en de samenleving alert en actief ten aanzien van machtsmisbruik, onrecht en incompetentie. Ervan uitgaande dat de meesten onder ons een positieve verbondenheid met de samenleving nastreven, kan enkel een open, volledige, tijdige en integere communicatie vertrouwen wekken in een coördinerende overheid en leiden tot participatie in het verwezenlijken van haar doelstellingen. 'Leven doe je samen, dus op basis van vertrouwen en samenwerking.'²⁸

Eindnoten

- 1 Rathenau, Vertrouwen in de wetenschap (2018). <https://www.rathenau.nl/nl/wetenschap-cijfers/>
- 2 Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (2012). <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/63035/vertrouwen-in-burgers.pdf>
- 3 Carayannis & Campbell (2009). "Mode 3" and "Quadruple Helix": toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International Journal of Technology Management*, 46(3/4), 201.
- 4 Mayer, Davis, & Schoorman (1995). An Integrative Model of Organizational Trust. *Academy of Management Review*, 20(3), 709–734.
- 5 Quote van Martin Luther King.
- 6 Levi & Stoker (2000). Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 3, 475–507.
- 7 Arcaslaw (2020). Covid-19 crisis: Geen goede rechtsgrond voor GAS-boetes – onmiddellijke innin- gen staan juridisch onder druk zonder actie van de steden en gemeenten. <https://www.arcaslaw.be/sites/arcaslaw.be/files/2020-04/Arcas%20Newsletter%20-%20Covid-19%20crisis%20-%20GAS.pdf>
- 8 Vaughan & Tinker. (2009). Effective health risk communication about pandemic influenza for vul- nerable populations. *American Journal of Public Health*, 99(S2).
- 9 Maatschappelijk middenveld: Een geheel van particuliere organisaties in de samenleving die ver- schillende groepen, meningen en belangen vertegenwoordigen.
- 10 <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/05/31/mark-elchardus-het-middenveld-heeft-gefaald/>
- 11 De groep van experts die de exitstrategie moet uitwerken.
- 12 Denis (1995). Scientists and disaster management. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 4(2), 14–19.
- 13 Freimut, Musa, Hilyard, Quinn, & Kim. (2014). Trust during the early stages of the 2009 H1N1 pan- demic. *Journal of Health Communication*, 19(3), 321–339.
- 14 PAR: Participatory Action Research, an approach to research in communities that emphasizes participation and action. It seeks to understand the world by trying to change it, collaboratively and following reflection. PAR emphasizes collective inquiry and experimentation grounded in experien- ce and social history.
- 15 Een zeer simpel didactisch model voor wat betreft de impact van de gekozen bestrijdingsstrategie van de pandemie op de economie, vindt men in de Vlaamse conjunctuurnota; via: https://www.ewi-vlaanderen.be/sites/default/files/bestanden/conjunctuur_update_voorjaar_2020_5mei.pdf
- 16 Zo opteren wetenschappers uit 26 landen in een open brief voor een decentrale privacy-by-de- sign oplossing (<https://www.justitia.nl/privacy/privacy-by-design>). Cruciaal is dat de app enkel mag worden gebruikt voor de strijd tegen COVID-19 en niet voor andere doeleinden, zoals nagaan of je in de buurt van een misdrijf was.
- 17 Gegevens van de Europese Commissie via Statista.com

- 18 https://nl.wikipedia.org/wiki/Federale_kieskring
- 19 Marc Noppen, directeur UZ Brussel in DS (8 Mei 2020).
- 20 Salter (May 1, 2020). Lessons For The World On How Estonia's Digital State Is Coping With Coronavirus; Forbes. <https://www.forbes.com/sites/philipsalter/2020/05/01/lessons-for-the-world-on-how-estonias-digital-state-is-coping-with-coronavirus/#44ad6edd5001>
- 21 Het jaar van de hergeboorte van de republiek en de ontvoogding t.o.v. de Sovjet-Unie.
- 22 e-Estonia omvat onder andere: e-Governance (1997), e-Tax (2000), X-Road - the backbone of e-Estonia (2000), Digital ID (2002), e-School (2002), i-Voting (2005), Mobile ID (2007), e_Health (2008), Blockchain (2008), e-Residency (2014), Data Embassy (2017), en meer recent e-Justice. Zie Martinson (2019). Estonia – the Digital Republic Secured by Blockchain; PricewaterhouseCoopers. <https://www.pwc.com/gx/en/services/legal/tech/assets/estonia-the-digital-republic-secured-by-blockchain.pdf>
- 23 Priisalu & Ottis (2017). Personal control of privacy and data: Estonian experience, *Health Technol*, 7, 441-451
- 24 DP-3T. Decentralized Privacy-Preserving Proximity Tracing. <https://github.com/DP-3T/documents>
- 25 Numa (2020). How do you trace Corona-19, respecting Privacy? <https://e-estonia.com/trace-covid-19-while-respecting-privacy/>
- 26 Vanthemsche (2020). Covoorzitter van de Economic Risk Management Group in *De Tijd* van 2 mei 2020.
- 27 De Preter, W. (9 mei 2020). Coronasteun brengt Belgische mentaliteit naar boven. *De Tijd*.
- 28 Quote via: <https://mennokater.wordpress.com/inhoudsopgave/cynisme-en-scepsis-werktuig-of-wapen/>